

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2017; 1(10): 80-81

© 2017 NJHSR

www.sanskritarticle.com

आचार्य: के गणपतिभट्ट:

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

“अद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादने नव्यन्यायस्य उपयोगः”

आचार्य: के गणपतिभट्ट:**भूमिका -**

भारतीयदर्शनपरम्परायां अद्वैतवेदान्तः उच्चं स्थानं धारयति। शङ्कराचार्येण प्रतिपादितोऽयं सिद्धान्तः 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' इत्युक्त्या प्रसिद्धः। अद्वैतदर्शनस्य मूलं उपनिषदः, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्राणि च। तथापि, अस्य गूढार्थस्य स्पष्टतया विश्लेषणं कर्तुं तर्कयुक्तिः, परिशीलनप्रणाली च आवश्यकै। अत्रैव नव्यन्यायस्य महत्वं प्रकाशते। नव्यन्यायपद्धतिः परम्परान्यायात् विशिष्टा, सूक्ष्मविचारशीलता, भाषावैचित्र्यं, सन्निवेशपरिशुद्धता च अस्याः प्रमुखलक्षणानि।

अतः अस्मिन् लेखे वयं पश्यामः — कथं नव्यन्यायपद्धतिः अद्वैतसिद्धान्तस्य प्रतिपादने, विश्लेषणे, संरक्षणे च उपकारकत्वं वहति।

नव्यन्यायपरिचयः

नव्यन्यायः पञ्चदशशततमे शतके गङ्गानाथतर्कवागीशैः, रमणाथतर्कवागीशैः, गदाधरतर्कवागीशैः च प्रतिष्ठापितः। इयं पद्धतिः नव्यशब्दप्रयोगैः, अत्यन्तसूक्ष्मतर्कविन्यासैः, परिभाषात्मकवाक्यैः च सम्पन्ना। मुख्यं लक्षणं — तर्कानां विश्लेषणात्मकप्रदर्शनम्, सामान्यविशेषयोः निर्णयो, अभावप्रमाणस्य उपयोगः, व्याप्तिनिर्णयः, हेत्वाभासविचारः च।

अद्वैतविचारे प्रमुखबिन्दवः

१. ब्रह्मणः स्वरूपनिर्णयः — अद्वैते ब्रह्म निरुपाधिकं, निरवयवम्, एकमेव तत्त्वम्। तस्य रूपे, तद्विज्ञेषु च तर्कप्रवेशः आवश्यकः।

२. मायावादः — अद्वैतवेदान्ते जगतः मिथ्यात्वं, मायास्वरूपं च बहुविवादस्पदं विषयम्। अत्र नव्यन्यायेन युक्तिसंरचना उपयोगी।

३. जीवब्रह्मैक्यं — 'अहं ब्रह्मास्मि'¹ इति प्रतिपादने तर्कविन्यासः अनिवार्यः।

४. प्रतिबन्धप्रश्नाः — यदि जीवः ब्रह्मैव, तर्हि कुतः अज्ञानं? कुतः मोक्षे प्रयत्नः? — एते प्रश्नाः सूक्ष्मतर्केण समाधानं याचन्ते।

नव्यन्यायस्य अद्वैते उपयोगः — विवरणम्**१. पदार्थविश्लेषणम् —**

नव्यन्याये प्रत्येकं शब्दं सन्दर्भे विन्यस्तं क्रियते। यथा — 'अहम्' इत्यस्य विवेचनं अद्वैते — आत्मनि अवच्छेदकल्पनया वा तादात्म्ये स्थापनया वा क्रियते।

नव्यन्यायप्रकारेण —

- 'अहम्' इत्यत्र 'समानाधिकरण्यसम्बन्धः',

- 'ब्रह्म' इत्यत्र 'सामान्यविशेषभावः',

Correspondence:**आचार्य: के गणपतिभट्ट:**

अद्वैतवेदान्तविभागः,

राष्ट्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्,

तिरुपति:

• 'अस्मि' इत्यत्र 'सत्तासमानाधिकरण्यम्' — इत्येवं संज्ञासहितं विश्लेषणं शक्यते।

२. **अन्वयव्यतिरेकविचारः** —

ब्रह्मसाक्षात्कारसिद्धौ उपपत्तिः आवश्यक। यथा — यत्र अद्वैतबोधः, तत्र शान्तिः अस्ति (अन्वयः)। यत्र शान्तिः नास्ति, तत्र अद्वैतबोधः (व्यतिरेकः)। अयं नव्यन्यायसम्पन्नतर्कविन्यासः, साध्यसाधन-निर्णयाय अनुगुणः।

३. **हेत्वाभासपरिहारः** —

द्वैतवादिनः अद्वैतवादं विरुद्धं मन्यन्ते, ते हेत्वाभासान् प्रस्तुत्य विरोधं कुर्वन्ति। यथा — जीवस्य अनुभवः भेदात्मकः, तस्मात् भेदः सत्यम्।

अत्र नव्यन्याययुक्त्या —

- अनुभवे भेदस्य प्रत्यक्षतत्त्वं
- परन्तु तद्व्यवहारे व्यभिचारदर्शनम्
- 'भासमानं मिथ्या' — इत्युक्त्या प्रत्याख्यानम्।

४. **व्यावहारिकसत्ताविचारः** — अद्वैते त्रिविधा सत्ता परिगण्यते —

पारमार्थिकी, व्यवहारिकी, प्रातिभासिकी। एषां निर्णयः नव्यन्यायस्य अभावप्रमाणेन, तात्त्विकदृष्ट्या च सम्पन्नः।

यथा — घटाभावे तस्य स्वस्वरूपस्य असिद्धिः, परन्तु तस्य प्रतीत्यात्मकतया व्यवहारसिद्धिः — अयं तर्कविन्यासः नव्यन्यायेन स्पष्टं शक्यते।

५. **मायास्वरूपविवेचनम्** — माया न सती नासती, न साक्षात् ब्रह्म, न तस्य भिन्ना — एषा विचारभूमिः पारम्परिकतर्केण दुर्बोधा। नव्यन्यायेन —

- 'अनिर्वचनीयत्वं' इत्यस्य विश्लेषणम्
- 'व्यवहारसिद्धं ब्रह्मविरोधिस्वरूपं' इत्यादिना तर्कविस्तारः शक्यते।

नव्यन्यायस्य अद्वैतप्रतिपादके प्रमुखाचार्याः

- **विश्वनाथन्यायपञ्चाननः** — तेन नव्यन्यायपद्धत्याः माध्यमेन अद्वैतविषये तर्कप्रयोगः सम्पन्नः।
- **गदाधरतर्कवागीशः** — स्वतन्त्रानन्दप्रकाशिकायां प्रतिपादनं कुर्वन् अद्वैतविचारे बहुविस्तृतं विश्लेषणं प्रदत्तवान्।
- **राघवानन्दसरस्वती** — ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य नव्यन्यायसंवलित-व्याख्या अनेन कृता।

नव्यन्यायप्रदत्तं भाषाशास्त्रीयोपयोगः

नव्यन्यायेन भाषा स्वयं न्यायदर्शनं न तु केवलं व्याख्यायाम्, अपि तु तत्त्वविचारे अपि समर्था।

• 'गृहीतत्वेन', 'अगृहीतत्वेन', 'वृत्त्यनुरूपतया' — इत्यादीनि

शब्दरूपाणि विशिष्टं तात्त्विकं बोधं जनयन्ति।

• 'प्रमेयत्वसङ्कोचः', 'प्रमाणवृत्तिनिश्चयः' — इत्यादिना स्पष्टता दृश्यते।

एषा भाषा अद्वैतविषये बहुप्रश्रानाम् उत्तरदात्री भवति।

द्वैतवादिनां प्रति अद्वैतसिद्धान्तस्य रक्षणम्

नव्यन्यायस्य साहाय्येन द्वैतवादीभिः उद्धृतानां तर्काणां अपाकरणं शक्यते।

• 'जीवः कर्ता भोक्ता च' इति प्रतिपादनस्य विकल्पाः

• 'स्वप्रदृष्टान्तेन' अस्य अभावस्य विवेचनम्

• 'अद्वैतं प्रत्यक्षविरोधि' इति आरोपस्य — 'बुद्धिप्रत्यक्षं मिथ्याज्ञानम्' इति युक्त्या खण्डनम्

नव्यन्यायप्रवेशः पाठ्यविषये अद्वैतवेदान्ते

आधुनिकविश्वविद्यालयेषु अद्वैतवेदान्तस्य पठनकाले नव्यन्याय-प्रकारस्य ज्ञानं अनिवार्यं दृश्यते।

• विद्यार्थिनः यदा 'उपाधिकल्पना', 'तादात्म्यकल्पना', 'अध्यासविचारः' इत्यादीनि नव्यन्यायेन पठन्ति, तदा विषयः सुस्पष्टः भवति।

• शोधकार्येषु अपि यदा तर्कसंरचना नव्यन्याययुक्त्या क्रियते, तदा प्रतिपादनस्य स्तरः वर्धते।

उपसंहारः —

अद्वैतवेदान्तः विश्वमानवसमाजस्य तत्त्वनिष्ठायाः आधारभूत-दर्शनम्। तस्य प्रतिपादनं, रक्षणं च यदा युक्तिनिष्ठं भवति, तदा तस्य प्रभावः व्यापकः भवति। नव्यन्यायः — अयं एकः महत्त्वपूर्णः उपकरणः — अद्वैतदर्शनस्य सूक्ष्मार्थस्य उन्नयनाय। तर्कसम्पन्नं, भाषा-निष्णातं, सिद्धान्तसङ्गतं च यत् प्रस्तुतीकरणं भवति, तत् अद्वैतस्य गूढार्थस्य विवेचनाय अनिवार्यं साधनं इति स्पष्टं दृश्यते।

तस्मात्, अद्वैतसिद्धान्तस्य यथार्थप्रतिपादनाय, संरक्षणाय, प्रचाराय च नव्यन्यायस्य अवबोधनं, उपयोगः च युक्तः। एषः संगमः — तत्त्वदर्शनस्य च, भाषाविज्ञानस्य च, तर्कशास्त्रस्य च — भारतीयविद्यायाः प्रगाढतायाः प्रमाणं भवति।

संदर्भः

1 बृहदारण्यके-1.4.10